

TEMIDA
Septembar 2008, str. 5-25
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM0803005P

Pravna klinika – metod učenja i rodnog senzibilisanja studentkinja/studenata prava*

DR NEVENA PETRUŠIĆ
DR SLOBODANKA KONSTANTINOVIĆ VILIĆ
MR NATALIJA ŽUNIĆ**

Uradu se razmatraju modeli integrisanja rodne perspektive i rodne dimenzije u univerzitetsko obrazovanje. Posebna pažnja posvećuje se pravnim klinikama kao jednom od specifičnih modaliteta ženskih/rodnih studija. Pravne klinike, kao metod učenja i rodnog senzibilisanja studentkinja/studenata prava, izraz su inovativnog pristupa u rodnom obrazovanju budućih pravnicā/pravnika. Dobri rezultati rada koji su ostvareni na Pravnoj klinici Pravnog fakulteta u Nišu, tokom realizacije Kliničkog obrazovnog programa za zaštitu prava žena, potvrđuju da pravne klinike imaju jasnu perspektivu u pravničkom obrazovanju.

Ključne reči: rodno obrazovanje, diskriminacija žena, ženska prava, pravna klinika.

Integrisanje rodne perspektive u univerzitetsko obrazovanje

U savremenim društvima, posebno u onim tranzicionim, kakvo je naše, univerzitetu se nameće obaveza da svojom delatnošću menja društveni kontekst i bude promoter novih društvenih vrednosti. Jedna od tih vrednosti jeste i rodna ravnopravnost, koja podrazumeva da muškarci i žene imaju istovetna

---

* Rad je rezultat istraživanja na projektu „Pristup pravosuđu – instrumenti za implementaciju evropskih standarda u pravni sistem Republike Srbije”, br. 149043D, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

** Dr Nevena Petrušić i Dr Slobodanka Konstantinović-Vilić su redovne profesorke Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, E-mail: nevena.petrusic@gmail.com i vidav@bankerinter.net; Mr Natalija Žunić, asistentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, E-mail: natalija1954@gmail.com

prava i mogućnost da "koriste" jednak tretman države u svim oblastima života, odnosno da žene i muškarci imaju isti status i jednake uslove za realizaciju svih svojih potencijala kako bi doprineli političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju svojih država i imali korist od dobijenih rezultata. (Mršević, ur., 2002: 11-30). Rodna ravnopravnost je indikator dostignutog stepena razvoja ljudskih prava, univerzalni standard civilnog društva, jedan od osnovnih principa demokratije i ključna odrednica strategije razvoja društva u 21. veku, pri čemu „postizanje demokratije unapred pretpostavlja postojanje stvarnog partnerstva između muškarca i žene u vođenju poslova društva u kome oni rade u uslovima jednakosti i komplementarnosti, uzajamno se obogaćujući svojim razlikama.“¹

S obzirom da je univerzitetsko obrazovanje jedan od moćnih instrumenata društvenog razvoja, za ostvarivanje rodne ravnopravnosti neophodno je integrisanje rodne perspektive u nastavne planove i programe, kao i promovisanje žena u visokom obrazovanju. Time bi se obezbedila puna participacija žena, kao građanki, u svim oblastima društvenog razvoja, poboljšao pristup žena, posebno iz zemalja u razvoju, visokom obrazovanju i mogućnost visoko kvalifikovanih žena da učestvuju u procesu donošenja svih važnih odluka u društvu (Konstantinović-Vilić, Petrušić, Žunić, 2007).²

Jedan od važnih dokumenta u oblasti „urodnjavanja obrazovanja“ jeste *Preporuka o rodnoj jednakosti u obrazovanju*, koju je 1995. godine usvojila Parlamentarna skupština Saveta Evrope.³ Ključni koncept i strategija ovog dokumenta, koji je dao novi zamah promišljanjima o obrazovanju u 21. veku i o njegovoj ulozi u „novom društvenom ugovoru“ između muškaraca i žena,⁴ jeste

---

¹ Art. 4. Universal Declaration on Democracy, Cairo, 16 September 1997. <http://www.ipu.org/cnl-e/161-dem.htm>, (pristup 07. 10. 2008).

² Proces rodne senzitivizacije univerzitetskog obrazovanja važan je segment reforme visokog obrazovanja. Tome je snažan podsticaj dala *Svetska deklaracija o visokom obrazovanju za 21. vek*, kojom je, pored ostalog, preporučeno ukidanje rodni stereotipa u visokom obrazovanju i uvažavanje rodni aspekata u različitim naučnim disciplinama. (*World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action*. UNESCO, Paris, 1998. str. 9-12. http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm (pristup 07. 10. 2008).

³ *Recommendation 1281 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on gender equality in education*. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http%3A%2F%2Fassembly.coe.int%2Fdocuments%2Fadoptedtext%2Fta95%2Frec1281.htm> (pristup 07. 10. 2008).

⁴ Ovaj koncept je proizvod rada Upravnog odbora za ravnopravnost žena i muškaraca (CDEG) i Odbora za obrazovanje (CC-ED) Saveta Evrope. O aktivnostima ovih tela, detaljno: *Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja*, Savet Evrope, Strazburg, 2002.

„gender mainstreaming“. Ova nova strategija delovanja zasniva se na specifičnim metodologijama, tehnikama i oruđima, a ima za cilj reorganizovanje, poboljšavanje, razvijanje i vrednovanje procesa kreiranja javnih politika, sa ciljem da se perspektiva rodne ravnopravnosti inkorporira u sve politike na svim nivoima i u svim fazama. Treba, takođe, pomenuti i *Plan rada za korigovanje sadašnje neravnoteže između učešća muškaraca i žena u političkom životu*, koji je usvojio Međuplanetarni savet 1994. godine i koji u delu o obrazovanju preporučuje da sav obrazovni materijal bude proučen, kako bi se eliminisale bilo kakve poruke koje daju ili sugerišu sliku muške superiornosti nad ženama. Osim toga, preporučeno je da se na predavanjima posebna pažnja posveti promovisanju principa jednakosti između muškaraca i žena i konceptu pariteta i partnerstva (Mršević, 2002:65).

Na sličnim idejama zasniva se i *Preporuka CM/Rec(2007)13 o gender mainstreaming-u u obrazovanju*, koju je oktobra 2007. godine usvojio Komitet ministara država članica Saveta Evrope⁵. U ovom dokumentu polazi se od nekoliko važnih činjenica. Pre svega, predstave o ženskoj i muškoj prirodi kao modelu za pripisivanje društvenih uloga koji oblikuju naša društva kopiraju se u školi, tako da iskorenjivanje formalne diskriminacije nije dovoljan socijalni i politički akt da obrazovni sistem bude pokretač de facto jednakosti. S druge strane, nesumnjivo je da stereotipne društvene uloge polova ograničavaju mogućnosti žena i muškaraca u ostvarivanju njihovih potencijala, tako da postizanje jednakosti zahteva pozitivno i dinamično partnerstvo među polovima koje vodi strukturalnim promenama na svim nivoima i, konačno, novom društvenom poretku. U tom smislu, sagledava se i odgovornost obrazovnog sistema da edukuje studentkinje/studente za aktivno učešće u različitim aspektima demokratskog života, kao što je politički, civilni, društveni, kulturni, i to na svim nivoima – lokalnom, regionalnom i nacionalnom. S obzirom da nastavnici mogu biti posrednici rodne neravnopravnosti ali, isto tako, i pokretači društvenih promena, važno je uključivanje obrazovnih institucija u promociju rodne ravnopravnosti. Zbog toga se u Preporuci naglašava da jednakost žena i muškaraca, kao i rodna perspektiva, moraju biti uključeni u sve nivoe obrazovanja,

---

Detaljno, videti: *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, Oblast IV – Obrazovanje, - Nalazi i preporuke Radne grupe* - <http://www.gc.vladars.net>, pristup 17. 10. 2008.

⁵ *Recommendation of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education adopted by the Committee of Ministers on 10 October 2007 and its explanatory memorandum*, [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp). (pristup 07. 10. 2008).

od najranijih godina, kako bi među devojkama i dečacima, ženama i muškarcima podsticali vrednost i pravdu, neophodne za efikasno i aktivno demokratsko građanstvo i izgradnju pravog partnerstva između žena i muškaraca u privatnoj i javnoj sferi.⁶ Saglasno tome, državama se posebno preporučuje da: 1) analiziraju svoja zakonodavstva i prakse sa ciljem da se primene strategije i mere navedene u Preporuci i njenom pratećem dodatku, 2) da promovišu i podstiču mere usmerene posebno na uvođenje rodno prilagođene politike u svim nivoima obrazovanja, kao i u edukaciji nastavnika sa ciljem postizanja de facto rodne ravnopravnosti i unapređenja kvaliteta obrazovanja; 3) kreiraju mehanizme u obrazovnom procesu koji će koristiti za promociju, uvođenje, nadgledanje i procenu rodno prilagođenih politika u školama. S aspekta visokog obrazovanja, poseban značaj imaju preporuke koje se tiču „urodnjavanja“ obrazovnih programa, što podrazumeva uvođenje rodne dimenzije u sadržaje nastavnih programa; obrazovanje o privatnom životu treba učiniti sastavnim delom nastavnih programa, kako bi se prevazišli seksistički stereotipi i mladi ljudi pripremili za novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu.⁷

Značajan dokument u ovoj oblasti na nacionalnom planu je Predlog Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova (2008-2014),⁸ koji sadrži poseban deo posvećen ostvarivanju ravnopravnosti polova u obrazovanju. U ovom dokumentu se, pored ostalog, navodi da treba promovisati proučavanje pitanja roda i položaja žena kroz posebne naučne programe, podsticati integrisanje modernih saznanja o rodnim odnosima u različite naučne discipline, uključiti ekspertkinje i naučnice, kao i sve koji se naučno bave pitanjima roda u glavne tokove naučnih istraživanja (tač. 123 Strategije). U Predlogu Nacionalne strategije posebno se apostrofiraju da je za prevazilaženje tradicionalističkog-patrijarhalnog modela i moderno poimanje rodne ravnopravnosti i rodnih uloga potrebno ojačati kapacitete u obrazovnom sistemu. Ostvarivanje ovog cilja podrazumeva promene nastavnih programa i sadržaja, obuku nastavnog kadra radi boljeg razumevanja i pružanja podrške novoj koncepciji rodnih odnosa, uključivanje manje zastupljenog pola u institucije koje kreiraju i vode politiku obrazovanja i dr. (tač. 124). Pored toga, Predlog Nacionalne strategije predviđa uvođenje upotrebe rodno

⁶ Preambula Preporuke CM/Rec(2007)13 o Gender mainstreaming-u u obrazovanju. op. cit., p. 2

⁷ Dodatak Preporuci CM/Rec(2007)13, t. 24. i 27.

⁸ Predlog Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova – (2008-2014), www.minrzs.sr.gov.yu (pristup 07. 10. 2008).

oseljivog jezika u obrazovne programe, formiranje programa za studije roda na zainteresovanim fakultetima i pružanje pomoći pri inkorporiranju studija roda u sistem visokog školstva.

Koncept ženskih/rodnih studija kao modela rodnog obrazovanja

Jedan od načina integrisanja rodne perspektive u univerzitetske nastavne programe jeste osnivanje ženskih studija, koje su „kao dosad nezabeležena intelektualna motivacija žena da odgovore na pitanje i zagonetku svoje neravnopravnosti“ (Papić, 1989:17-32), dobile već početkom sedamdestih godina svoje ime i svoj institucionalni oblik i status, da bi se u poslednjih desetak godina počele da osnivaju na većini evropskih univerziteta.

Ženske/rodne studije, kao akademski, interdisciplinarni pristup u analizi položaja žena i rodnih odnosa, zbog svoje interdisciplinarnosti i multikulturalne prirode, sagledavaju se kao pokretač kritičke svesti evropske društvene politike. Zbog toga one u zemljama EU sve više dobijaju na društvenom i institucionalnom značaju. Smisao njihovog promovisanja sadržan je u temeljnim ciljevima ženskih studija – da se unaprede istraživanja od strane žena, za žene, i na temu žena. Ženske studije, kao snažna obrazovna inovacija, uspele su da se „uvuku“ u akademsku sredinu i postanu ravnopravna tema interesovanja. (Papić, 1989: 21). Po svojim metodološko-teorijskim ciljevima, ženske/rodne studije su oblikovane kao akademski interdisciplinarni program u čijem su fokusu studije roda, istraživanje dihotomnih kategorizacija, kao što su muškost/ženskost, privatno/javno, priroda/kultura, izuzetno značajna rodna analiza moći, kao i rodne dimenzije svih drugih disciplina. Cilj ovih studija je da ženama, kao grupi sa istim socijalnim iskustvom, pruži znanje o sebi, sopstvenoj istoriji i društvenom položaju, kao i politici i/ili ideologiji pola, koja kroz kulturne stavove, vrednosti i pretpostavke prožima sve međuljudske odnose. Rečju, u ženskim/rodnim studijama žena je središte epistemološke upitanosti, ili da parafraziram jednu od mnogih definicija, to su „studije žena o ženama za žene“. Ženske/rodne studije imaju značajan uticaj i na društvo izvan obrazovnog sistema, „gađajući“, tako, iz svoje specifične obrazovne matrice postojeće odnose moći, vrednosni sistem, politiku i zakonodavstvo samih društava.

Afirmacija ženskih/rodnih studija deo je savremenih tendencija visokog obrazovanja u Evropi, što je posebno važno za jugoistočnu Evropu koja se

tek uključuje u reformske procese univerzitetskog obrazovanja.⁹ U mnogim univerzitetskim institucijama one su prepoznate i prihvaćene ne samo kao akademska disciplina, već i kao izvor kritičkih saznanja za druge naučne discipline, savremene teorije i studije. Zemlje u tranziciji takođe su organizovale ženske/rodne studije u okviru univerzitetskih jedinica (Rusija, Ukrajina, BiH, Srbija, Hrvatska i dr.) Jedan od temeljnijih indikatora značaja koje imaju je da u državama EU ženske/rodne studije su, po pravilu, finansirane iz državnog budžeta u razmeri od 70% do 100%, a samo se manjim delom samofinansiraju, odnosno same traže izvore finansiranja.¹⁰

U Srbiji od početka devedesetih godina XX veka počinje realizacija alternativnih programa, posebno ženskih studija, odnosno studija roda. Ovi programi su različito organizovani u pojedinim gradovima (Beograd, Niš, Novi Sad): kao posebni kursevi pri Centrima za ženske studije, kao izborni predmeti na redovnim studijama ili kao specijalističke, magistarske i doktorske studije. Treba, međutim, istaći da nema ni jedne fakultetske ustanove koja studije roda sagledava kao posebnu oblast studiranja.

Pored ženskih/rodnih studija, koriste se mnogi drugi oblici rodne senzibilizacije univerzitetskog obrazovanja. Kad su u pitanju pravni fakulteti, važan segment ženskih/rodnih studija jesu pravne klinike, kao oblik i metod obuke studentkinja/ta u pravničkim veštinama, ali i kao izuzetno efikasan edukativni metod za prevladavanje predrasuda i diskriminatorskih praksi budućih pravnih profesionalaca. Taj proces edukacije i treninga obavlja se u okviru širokog spektra „dvosmernog“ znanja pravne struke, teorijskog i praktičnog, o složenom fenomenu rodne ravnopravnosti i problemima marginalizovanih društvenih grupa (Dalton, 1995:7).

Pravna klinika – novi metod nastave/učenja

Pravne klinike nastale su po uzoru na medicinske klinike u kojima budući lekari stiču prva praktična iskustva u radu. Ideja pravnih klinika jeste da stu-

---

⁹ Reforma visokog obrazovanja u Evropi zasniva se na principima Bolonjske deklaracije (The European Higher Education Area – Joint Declaration of the European Ministers of Education) usvojene 1999, koja je jedan od najvažnijih reformskih dokumenata u oblasti visokog obrazovanja na tlu Evrope.

¹⁰ SIGMA the Netherlands Women's Studies Report by Willy Jansen and Jose van Alst. Centre of Women's Studies of Antwerp. Belgium, <http://www.uia.ac.be/women/sigma/nl.html>.

dentkinje/ti prava, radeći sa realnim klijentima, pod nadzorom svojih profesora i advokata, usvoje standarde pravnog profesionalizma i pravne etike i savladaju pravničke veštine. Iako su prve pravne klinike osnovane početkom 20. veka u Nemačkoj, Rusiji i SAD, do ekspanzije kliničkog obrazovanja došlo je poslednjih desetak godina, najpre u SAD, a u novije vreme i na evropskim univerzitetima, kao i na univerzitetima u državama bivšeg Istočnog bloka.¹¹

U Srbiji su pravne klinike počele da se razvijaju 2002. godine, zahvaljujući programu američke organizacije ABBA/CEELI, koja je podržala njihov nastanak i početni razvoj. Istraživanja pokazuju da pravne klinike, od eksperimentalnog obrazovnog programa, postepeno postaju regularni deo nastavnih planova pravnih fakulteta u Srbiji, koji su iskazali spremnost da razvijaju kliničke obrazovne programe u različitim oblastima prava (Petrušić, 2007).

Pravni fakultet u Nišu je jedan od fakulteta na kome se kliničko obrazovanje najbrže razvilo i utemeljilo,¹² što potvrđuje činjenica da je Pravna klinika ovog fakulteta prva započela obuku studenata kroz rad sa realnim klijentima. Jedna od specifičnosti Pravne klinike na Pravnom fakultetu u Nišu ogleda se u tome što se u okviru nje ostvaruje jedinstveni obrazovni program, poznat pod nazivom „Klinički program obuke za zaštitu prava žena“, koji je posvećen pitanjima rodničkih odnosa, diskriminacije žena i sagledavanja društvenih i pravnih prepreka u postizanju pune i istinske ravnopravnosti žena. Ovaj program je nastao kao rezultat saznanja da su programi pravničkog obrazovanja rodno neosetljivi, da su androcentrični, anahroni i svojim sadržajem doprinose stereotipiziranju muškaraca i žena.¹³

¹¹ Zahvaljujući tome, nedavno je osnovana prva svetska organizacija GAJE (Global Alliance for Justice Education), u koju je uključeno preko 200 država. O razvoju pravnih klinika, detaljno: Lazić, M., Razvoj i funkcije pravnih klinika, u: *Praktično obrazovanje pravnika*, priručnik, M. Lazić (ur.) Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu, Niš, 2003, str. 3-7.

¹² Pravnu kliniku na Pravnom fakultetu u Nišu osnovala je 2002. godine grupa nastavnika sa Katedre za građansko pravo, uz saglasnost Nastavno-naučnog veća Pravnog fakulteta. Šest nastavnika obučeno je za primenu kliničkih metoda nastave na stranim univerzitetima u SAD, Češkoj, Litvaniji, Rusiji, Makedoniji, Hrvatskoj i Srbiji. Od posebnog značaja je bio program razmene nastavnika i studenata koji je podržala ABBA/CEELI, USA. U okviru ovog programa, dva nastavnika i četiri studenata iz USA boravilo je na Pravnom fakultetu u Nišu, a četiri studenata sa Pravnog fakulteta u Nišu i dva nastavnika boravilo je na Lewis & Clark Legal Clinic, Lewis & Clark Law School, Portland, Oregon, SAD.

¹³ Ovakav zaključak eksplicitno je izražen i u Predlogu Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova (2008-2014), u kome je naglašeno da stereotipnim predstavama o rodni ulogama dobrim delom doprinosi i tradicionalistički sadržaj školskih programa. I pored toga što u nastavnom gradivu nema diskriminacije, kroz

U daljem tekstu izložene su osnovne karakteristike kliničkih metoda učenja, prikazana je sadržina „Kliničkog programa obuke za zaštitu prava žena“, organizacija i način rada Pravne klinike, kao i dosadašnji rezultati rada.

Obeležja kliničkih metoda pravničkog obrazovanja

Ovladavanje pravničkim veštinama i umenjima, usvajanje profesionalnih navika i osposobljavanje studenata prava za praktičan rad, bazirano je na primeni tzv. kliničkih metoda podučavanja. Reč je o nizu interaktivnih metoda rada, koji se u nastavi kombinuju, dopunjuju i prepliću, čineći, tako, složeni kompleks aktivnosti svih aktera obrazovnog procesa. Uprkos tome što među kliničkim obrazovnim metodama postoje znatne razlike, mogu se izdvojiti nekoliko tipičnih, zajedničkih karakteristika i principa, koji doprinose njihovom objedinjavanju u specifičan vid kliničkog pravničkog obrazovanja.

Pre svega klinički obrazovni metodi su zasnovani na novoj obrazovnoj koncepciji koja je fokusirana na sticanje praktično upotrebljivog znanja, što se postiže primenom metoda učenja zasnovanog na principu „learning-by-doing“, (učenje kroz delanje, činjenje)¹⁴. S druge strane, klinički metodi rada spadaju u red interaktivnih oblika nastave/učenja (Petrušić, 2003:14-19). Interaktivni metodi rada bazirani su na činjenici da studenti raspolažu značajnim prethodnim znanjima, umenjima i životnim iskustvima i da ovaj potencijal može biti iskorišćen tako što će se omogućiti interakcija učesnika, slobodan i podsticajan sukob ideja i konstruktivni dijalog, razmena i rasprava, koji postepeno izgrađuju i unapređuju sposobnosti i veštine studenata. Studen/student-

---

stereotipne sadržaje, posebno iz društvenih predmeta, provlače se patrijarhalni obrasci i androcentrični modeli koji utiču na formiranje mentaliteta i kroz koje se formiraju anahroni stavovi o rodnoj ravnopravnosti, zbog čega je kasnije teže obezbediti široku podršku javnog mnjenja za potrebne promene u ovoj oblasti. *Predlog Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova – (2008-2014)*, op. cit. t. 112.

¹⁴ Izraz je kreirao John Dewey, američki filozof i pedagog, zagovornik ideje o učenju putem ovladavanja veštinama. Ovaj vid učenja bio je, izvorno, zasnovan na spolja vidljivoj aktivnosti učenika, da bi se tokom vremena pojam „aktivnost“ znatno proširio, obuhvatajući mentalne, motorne, verbalne i dr. aktivnosti, koje doprinose ovladavanju određenim znanjima, umenjima i veštinama. „Učenje kroz delanje“ danas predstavlja jedan od široko primenjivanih aktivnih metoda nastave/učenja u školskoj i univerzitetskoj nastavi. Radi se o specifičnom procesu iskustvenog učenja, koje uključuje niz sukcesivnih aktivnosti: preduzimanje određene radnje ili niza povezanih radnji, diskusija i analiza delatnosti, uopštavanje i izvođenje zaključaka i primena naučenog. Detaljno: W. F. Warde (George Novack), John Dewey's Theories of Education, *International Socialist Review*, Vol. 21, No. 1, Winter 1960, <http://www.marxists.org/archive/novack/works/1960/x03.htm>, (pristup 07. 09. 2008).

kinja nije pasivni „sakupljač“ informacija, već u nastavnom procesu učestvuje kao celovita ličnost, sa svojim sklonostima potrebama, sposobnostima, mogućnostima i interesovanjima. Jedna od prednosti kliničkih metoda ogleda se u tome što su zasnovani na dobrovoljnosti, ličnom angažovanju i zainteresovanosti studenata i što koriste resurse svih „stilova“ učenja.¹⁵ Od posebnog je značaja da primena ovih metoda povećava osetljivost studenata za tuđa osećanja i doživljaje, za različite intelektualne i socijalne perspektive. Iskustvo pokazuje da rad na klinici razvija sposobnost decentracije, izražavanja empatije, jača samopouzdanje studenata, povećava nivo „socijalnog senzibiliteta“, razvija toleranciju, razumevanje i poverenje i druge sposobnosti važne za profesionalni rad i svakodnevni život. U interakciji sa iskusnim pravnicima praktičarima angažovanim na klinici, studenti usvajaju etičke standarde i vrednosti pravne struke, pravila profesionalizma i lične odgovornosti, istinski razumevaјуći ulogu i značaj pravnih profesionalaca.

Klinički program obuke za zaštitu prava žena

Klinički program obuke za zaštitu prava žena je inovativni program čija je realizacija započela 2006. godine. Zahvaljujući stečenom iskustvu, program je početkom 2007. godine inoviran i unapređen, i njegova realizacija je upravo u toku.¹⁶

Ciljevi programa obuke

„Klinički program obuke za zaštitu prava žena“¹⁷ dizajniran sa ciljem da studenti steknu opšta i posebna znanja o, de jure i de facto, društvenom i pravnom položaju žena i o međunarodnim i domaćim standardima ostvarivanja i

¹⁵ Videti detaljno: Байков, Алексей.: *Что подразумевать под клиническими методами преподавания права*, objavljen na sajtu: <http://www.lawclinic.ru>.

¹⁶ Realizacija ovog Programa sastavni je deo Projekta „Ustanovljavanje klinika za zaštitu prava žena na Pravnom fakultetu u Nišu, koji finansira kanadska CIDA-a, u okviru svog Local Initiatives Program. Nosilac ovog Projekta je Ženski istraživački centar iz Niša, a partneri na Projektu Pravni fakultet u Nišu i Advokatska komora u Nišu. Realizacija Projekta započela je januara 2007. godine i biće završena januara 2008. U dosadašnjem periodu sa studenkinjama/studentima na Pravnoj klinici radili su: profesori dr Gordana Stanković, dr Miroslav Lazić, dr Nataša Stojanović, dr Radmila Kovačević-Kuštrimović, dr Mirko Živković, asistentkinja Ivana Simonović i advokatkinja/ti Biljana Petrović Adamović, Dejan Ćirić i Dragi Krstić. Poslove monitoringa obavljala je profesorka dr Slobodanka Konstantinović-Vilić.

¹⁷ Autorke prve verzije programa obuke bile su dr Nevena Petrušić i dr Slobodanka Konstantinović Vilić. Na daljem razvijanju programa obuke radio je Koordinacioni tim u sastavu: mr

zaštite ljudskih prava žena, da razumeju ideju i koncept rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti i načine njegove praktične realizacije. Ovaj program, pored toga, obezbeđuje da studenti, kroz rad na pružanju besplatne pravne pomoći ženama, budu osposobljeni da kritički analiziraju rodno neutralne zakone i steknu praktično upotrebljivo znanje, savladaju pravničke veštine, usvoje profesionalne navike i standarde pravnog profesionalizma i pravne etike.¹⁸ Jedan od primernih ciljeva „Kliničkog programa obuke za zaštitu prava žena“ jeste senzibilisanje studenata za probleme žrtava nasilja u porodici,¹⁹ kao jednog od najdrastičnijih oblika kršenja ljudskih prava žena i njihove diskriminacije. Potreba da ovaj specifični vid obuke studentkinja/studenata prava zauzme posebno mesto u Kliničkom programu obuke za zaštitu prava žene rezultat je saznanja u institucijama pravnog sistema porodično nasilje nema onaj tretman koji imaju drugi oblici nasilja. Žrtve nasilja ne uživaju zadovoljavajuću pomoć i podršku i veoma često tokom sudskog postupka bivaju sekundarno viktimizirane jer izostaje očekivana reakcija organa gonjenja i socijalnih službi koje su zadužene za pružanje psihološke i socijalne pomoći (Armatta, 1998:27-28). Sam odnos pravnih profesionalaca prema žrtvi, nasilniku i samom delu nasilja, kao i njihovo postupanje u procesuiranju slučajeva porodičnog nasilja, opredeljeni su, u velikoj meri, njihovim ličnim stavovima o uzrocima nasilja u porodici i njegovoj društvenoj opasnosti (Lukić, Jovanović, 2001:73), formiranim u procesu primarne socijalizacije (Nikolić-Ristanović, 1984: 102).²⁰ U patrijarhalnom društvu kakvo je naše, većina profesionalaca smatra da je nasilje u porodici manje opasan oblik kriminaliteta, da je privatna stvar pojedinaca (Konstantinović-Vilić, 1999:14), te da ga prevashodno treba tretirati unutar institucija socijalne zaštite porodice kako bi se pružanjem psihološke i savetodavne pomoći porodica održala na okupu. Zbog takvih stavova i pred-

---

Natalija Žunić, dr Danijela Gavrilović, dr Radmila Kovačević Kuštrimović, dr Miomira Kostić i Aleksandar Pantić, advokat.

¹⁸ Klinički program obuke brižljivo je kreiran, uz definisanje jasnih ishoda obuke/učenja. Detaljni sadržaj programa publikovan je u: *Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena*, N. Petrušić (ur.), Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2007, str. 159-160.

¹⁹ O pojmovnom određenju nasilja u porodici, videti: Konstantinović Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V.: *Kriminologija*, str. 128; Konstantinović, V. S., *Pravna zaštita od nasilja*, str. 7; Lukić, M., *Kriminološka analiza nasilja u porodici; Razumevanje nasilja prema ženama, istraživanja, programi delovanja i uloga institucija*, T. Ignjatović (ur.), i tamo navedenu literaturu).

²⁰ U literaturi se ukazuje i na psihološke procese kod profesionalaca, koji nisu usklađeni sa njihovim procesnopravnim pozicijama i koji dovode do toga da profesionalci ne pokazuju dovoljan stepen saosećanja za nevolje žrtve, niti njene izjave i zahteve smatraju ozbiljnim.

rasuda reakcija pravosudnog sistema u slučajevima porodičnog nasilja nije adekvatna.²¹ S obzirom da su studentkinje/ti prava nova generacija budućih pravnih profesionalca, neophodno je da već u toku studija budu edukovani i obučeni za rad sa ženama žrtvama nasilja jer je to ključni uslov da ustanovljeni sistem pravne zaštite od nasilja u porodici ostvari svoj cilj i svrhu.

Metodi kliničke obuke

U Kliničkom programu obuke za zaštitu prava žena težište praktičnog obrazovanja studenata jeste rad studenata sa stvarnim klijentkinjama, dok je obuka u simuliranim uslovima, kroz radionice, igranje uloga i druge oblike interaktivnog rada, redukovana i svedena na neophodni minimum. Klinički program obuke čine četiri dela. Prvi deo obuke čini opšta obuka studenata u savladavanju pravničkih veština: pravni profesionalizam i pravna etika, pravni intervju, savetovanje, pisanje pravnih dokumenata. Drugi deo obuke obuhvata edukaciju studenata o pravima žena, pri čemu se obrađuje sam koncept ženskih ljudskih prava i najznačajnija statusna, lična i imovinska prava žena, kao što su bračna i porodična prava žena, imovinska prava, pravo na zaštitu od nasilja u porodici i dr. Treći deo obuke sastoji se od obuke za rad na računaru i korišćenje pravne baze Paragraf Net. Četvrti i najznačajniji deo obuke odvija se u oglednoj advokatskoj kancelariji Pravnog fakulteta u Nišu, u kojoj studenti, pod nadzorom profesora i advokata, pružaju besplatnu pravu pomoć ženama žrtvama nasilja i drugih protivpravnih akata.

Za rodnu senzibilizaciju studentkinja/ta od primarne važnosti je drugi deo obuke, u okviru koga se obrađuje koncept ženskih ljudskih prava, sa ciljem da studentkinje/studenti, razumeju i usvoje značenje pojma diskriminacije u javnom diskursu i povećaju stepen senzibilisanosti za probleme diskriminacije u svakodnevnom životu. Pri tome se posebna pažnja poklanja razumevanju fenomena diskriminacije žena, koji predstavlja suštinsku karakteristiku njihovog društvenog položaja. Tokom ovog dela obuke studentkinje/studenti se obučavaju za pružanje pravne pomoći radi zaštite žena od nasilja u porodici. Saglasno tome, studentkinje/studenti se najpre upoznaju sa konceptom

²¹ O stavovima profesionalaca u policiji, tužilaštvu i sudu o nasilju u porodici, videti: Konstantinović Vilić, S., Petrušić, N., *Krivično delo nasilja u porodici – pravna praksa u Republici Srbiji*, monografija, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju, Niš, 2004, str. 127. i dalje. Videti i: Srna, J., Tenjović, L., *Mitovi o nasilju kod stručnjaka u pravosuđu*, Temida, 4/2006, str. 35- 42._____.

i raznim aspekti ženskih ljudskih prava i sa principom zabrane diskriminacije u domenu porodičnih odnosa, a zatim sa pravom žena na zaštitu od nasilja u porodici i sa instrumentima krivičnopravne i porodičnopravne zaštite žena od nasilja u porodici.

Studentkinje/studenti

U radu Pravne klinike u kojoj se realizuje „Klinički program obuke za zaštitu prava žena“ učestvuju studenti/studentkinje III i IV godine, kao i apsolventkinje/ti koji su se prijavili na konkurs i bili izabrani posle sprovedenog intervjua. Studentkinje/ti su podeljeni u tri grupe, svaka grupa ima 11 studenata, jednog odgovornog profesora i jednog advokata. U toku rada sa klijentkinjama, prilikom vođenja intervjua ili savetovanja, studenkinja/student ima mogućnost da se u savkom momentu konsultuje sa odgovornim nastavnikom i advokatom u pogledu daljeg rada i postupanja. Pregled literature i odgovarajućih zakonskih tekstova svaki student/kinja vrši individualno, uz konsultacije sa odgovornim profesorom.

Organizacija rada

Klinički program obuke studenata/kinja kroz pružanje besplatne pravne pomoći klijentkinjama odvija se u oglednoj advokatskoj kancelariji koja se nalazi u prizemlju zgrade fakulteta. Kancelariji čine četiri prostorije u prizemlju zgrade, od kojih jedna predstavlja ulazni deo i čekaonicu za klijentkinje, druga je opremljena kao kancelarija i u njoj se nalazi televizor, pisači sto, orman, sto i stolice, kompjuter i štampač. U ovoj prostoriji se obavljaju dežurstva i pišu podnesci, ali se takođe prati intervju i savetovanje. Sledeća prostorija je namenjena razgovoru sa klijentkinjom (intervju, savetovanje). U njoj se, pored ormana, stola, stolica i kompjutera, nalazi kamera za snimanje razgovora između studenta/kinje i klijentkinje. Ceo tok razgovora studenti/kinje, profesorke/i i advokati/kinje prate iz susedne prostorije, putem kamere preko televizora. U ovoj prostoriji se nalazi potreban broj stolica i video rikorder sa kasetama za snimanje svakog intervjua i savetovanja. Posle obavljenog intervjua vrši se priprema za pravno savetovanje, razgovora se o slučaju i evaluira rad studenata.

Rad na Klinici odvija se kroz tri faze: 1. prijem klijentkinje i intervjua, 2. savetovanje, 3. pisanje podnesaka. Za studente je pripremljen poseban Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena, koji sadrži uputstva za vođenje intervjua,

savetovanja i sastavljanja podnesaka, izvode iz relevantnih zakona i modele različitih podnesaka.

Radno vreme Klinike je svakog radnog dana od 11 – 13 časova, kada dežura student/studentkinja. Rad na pružanju besplatne pravne pomoći klijentkinjama organizovan je tokom tri dana u nedelji: ponedeljak od 16 – 17,30, utorak 16–17:30 i sreda 17–18:30 časova.

Vođenje evidencije i dokumentacije

Dokumentaciju pravne klinike čine: upisnik, dnevnik dežurstava i skup formulara iz omota spisa (prijava za pružanje besplatne pravne pomoći, povod za obraćanje i informacija data klijentu, procena postojanja konflikta interesa pre intervjuua i procena postojanja konflikta interesa posle intervjuua, rezime izveštaja o intervjuu, rezime izveštaja o savetovanju, revers o primljenim dokumentima, popis obavljenih poslova, izjava o pruženoj pravnoj pomoći i anketni list). Standardi profesionalnog ponašanja studenata/kinja, profesorki/ra i advokata/kinja na Pravnoj klinici regulisani su Etičkim kodeksom, u čijem su kreiranju učestvovali sami studenti/kinje.

Na Klinici se vodi uredna evidencija o svakom slučaju. Formulare iz „omota spisa“, osim anketnog lista, popunjava studentkinja/student prilikom prijema klijentkinje. Anketni list popunjava klijentkinja. Svaki predmet se unosi u upisnik pod određenim rednim brojem a u knjigu dežurstva studenti/studentkinje koji dežuraju upisuju, pored ostalog, šta se dogodilo u vreme njihovog dežurstva. Celokupnu dokumentaciju vezanu za rad na Klinici pregledaju odgovorni nastavnici. „Omot spisa“ pregledaju odgovorni profesori i advokati koji rade sa grupama, a kompletno završen predmet se arhivira.

Rezultati dosadašnjeg rada

U periodu januar – novembar 2007. godine Klinici se obratilo 85 klijentkinja. Većinu klijentkinja – 70,6% uputio je Centar za socijalni rad ili Prihvatište za žene i decu žrtve nasilja u kome su privremeno bile smeštene – 11,8%, sa kojima je Pravna klinika sklopila protokol o saradnji. Ostale klijentkinje (17,6%) došle su po sopstvenom izboru. Sve klijentkinje su podnele dokaz o svom imovnom stanju da bi ispunile uslov za pružanje besplatne pravne pomoći. Izbor klijentkinja vrši se u skladu sa odredbama Pravilnika o kriterijumima za izbor klijentkinja. Ključni kriterijumi za izbor klijentkinja su: imovno stanje, poro-

dičnopravni i radnopravni status, ukupan socijalni položaj, konkretna životna situacija, opasnost od eventualne diskriminacije po osnovu nacionalne pripadnosti, pola, jezika, izbegličkog statusa, političkog opredeljenja, verskog ubeđenja i dr., pri čemu prednost imaju lica slabijeg imovnog stanja, nezaposlena lica, izbeglice, raseljena lica i pripadnici drugih marginalnih društvenih grupa.

Profil klijentkinja

Većina klijentkinja u vreme obraćanja Klinici bila je udata – 41,2% ili su živele u vanbračnoj zajednici – 21,2%. Manje klijentkinja je bilo razvedeno – 16,5% ili neudato – 2,4%. Brakorazvodna parnica je bila u toku kod 2,4% klijentkinja, dok se 16,5% klijentkinja nije izjasnilo o svom bračnom stanju. Iako je veći broj klijentkinja imao status udate žene, kod većine je bračna zajednica bila faktički prekinuta u dužem vremenskom periodu, čak pet ili deset godina. Razlozi za prekid bračne zajednice su bili različiti, ali najčešće je došlo do napuštanja bračne zajednice od strane supruga i odlaska u inostranstvo. Vanbračna zajednica je takođe u velikom procentu bila prekinuta u vreme kada su se klijentkinje obratile Pravnoj klinici. Najveći procenat klijentkinja ima dvoje i više dece – 48,2%, jedno dete ima 33 % klijentkinja, bez dece je 2,4%, a podatke o broju dece nije pružilo 16,5% klijentkinja. Klijentkinje u 58,8% slučajeva imaju maloletnu decu, što je uticalo da je osnovni pravni problem klijentkinja bilo izdržavanje maloletne dece.

Uzrast klijentkinja koje su se obraćale Pravnoj klinici je različit. Od najmlađih – 28 godina do najstarijih 74 godine, s tim što preovlađuje kategorija od 28 – 40 godina.

Analiza slučajeva

Klijentkinje su se obraćale Pravnoj klinici sa različitim pravnim problemima. Često je jedna klijentkinja isticala više pravnih problema tako da se grupisanje razloga za obraćanje može izvršiti obuhvatanjem svih navedenih problema: 1) vršenje roditeljskog prava nad maloletnom decom i izdržavanje maloletne dece, 2) vršenje roditeljskog prava nad maloletnom decom, izdržavanje maloletne dece i razvod braka, 3) izvršenje odluke o izdržavanju maloletnog deteta u slučaju da je adresa dužnika (raniji suprug) nepoznata, 4) ostvarivanje prava na materijalnu pomoć, 5) utvrđivanje očinstva, 6) razvod braka i izdržavanje maloletne dece, 7) podela imovine stečene u vanbračnoj zajednici ili utvrđiva-

nje udela u imovini stečenoj u vanbračnoj zajednici, 8) izvršenje odluke o vide-nju deteta, 9) utvrđivanje očinstva i izdržavanje maloletnog deteta, 10) razvod braka, izdržavanje maloletne dece, vršenje roditeljskog prava, zaštita od nasilja u porodici, 11) izdržavanje supruge koja je nepokretna, bolesna i nema sredstava za život, 12) nasilje u porodici, vršenje roditeljskog prava, izdržavanje, 13) podela zajedničke imovine stečene u bračnoj zajednici, 14) naknada neimovinske štete zbog ujeda psa lutalice (maloletna ćerka), 15) utvrđivanje prava svojine na jednoj idealnoj polovini stana u Nišu po osnovu sticanja u bračnoj zajednici, 16) zaštita od nasilja u porodici, 17) utvrđivanje obaveze izdržavanja majke od strane punoletne dece, 18) potpuno lišenje poslovne sposobnosti majke koja nije u mogućnosti da komunicira i da se stara o sebi, 19) izvršenje sudske odluke o merama zaštite od nasilja u porodici, 20) stanarsko pravo, 21) izvršenje ugovora o poklonu, 22) ostvarivanje prava na invalidsko i penzijsko osiguranje i 23) iseljenje iz zajedničkih prostorija.

Vidovi besplatne pravne pomoći

U dosadašnjem periodu najčešće pružane usluge besplatne pravne pomoći bile su sastavljanje podnesaka i pružanje pravnih informacija i pravnih saveta. Pravne informacije i pravni saveti pruženi su u 41,2% slučajeva, pri čemu su se klijentkinje za informacije obraćale telefonom, dok su za pravne savete najčešće dolazile lično. Sastavljanje tužbe bilo je zastupljeno u 48,2% slučajeva, što pokazuje da su klijentkinje, posle obavljenog intervjua i savetovanja, imale puno poverenja da se obrate Klinici, a da su studenti/kinje bili u prilici da se suoče sa rešavanjem stvarnih problema i praktičnom primenom teoretskog znanja. U 5,9% slučajeva klijentkinjama su bili sastavljani drugi podnesci: predlog za dozvolu izvršenja, predlog za potpuno lišenje poslovne sposobnosti majke, zahtev za priznanje strane sudske odluke. U 3,5% slučajeva sastavljene su žalbe, dok je u 1,2% slučajeva bila sastavljena krivična prijava.

Na Pravnoj klinici sastavljena je i predata klijentkinjama 41 tužba sa različitim tužbenim zahtevima. Sve tužbe su imale predlog da sud oslobodi klijentkinju plaćanja troškova parničnog postupka zbog lošeg materijalnog stanja (priznanje tzv.«siromaškog prava»). Tužbe su se odnosile na sledeća pravna pitanja: 1) zaštita od nasilja u porodici – 9,4%, 2) izdržavanje maloletne dece – 8,2%, 3) vršenje roditeljskog prava i izdržavanje maloletne dece – 4,7%, 4) izdržavanje supruge – 2,4%, 5) izdržavanje majke – 2,4%, 6) razvod braka – 2,4%, 7) zaštita od nasilja u porodici i izdržavanje maloletne dece – 2,4%, 8) izdržavanje

maloletne dece, vršenje roditeljskog prava i razvod braka- 2,4%, 9) naknada štete – 1,2%, 10) zaštita od nasilja u porodici, izdržavanje, razvod braka – 1,2%, 11) samostalno vršenje roditeljskog prava – 1,2%, 12) zaštita od nasilja u porodici, vršenje roditeljskog prava – 1,2%, 13) izdržavanje supruge, razvod braka – 1,2%, 14) razvod braka i izdržavanje maloletne dece – 1,2%, 15) podela zajedničke imovine stečene u vanbračnoj zajednici – 1,2%, 16) podela zajedničke imovine stečene u bračnoj zajednici – 1,2%, 17) utvrđivanje prava svojine na idealnoj polovini stana stečenog u bračnoj zajednici – 1,2%, 18) utvrđivanje i deoba bračne tekovine i povraćaj ličnih stvari – 1,2% i 19) razvod braka, samostalno vršenje roditeljskog prava i izdržavanje maloletnog deteta – 1,2%.

Trajanje obavljenih poslova

Faze postupanja na Pravnoj klinici različito traju. Studentkinje/studenti posle završenog rada na predmetu u poseban formular upisuju koje su poslove obavili u konkretnom slučaju i koliko im je vremena trebalo za obavljanje pojedinih poslova. Najveći broj studenatkinja/nata obavi intervju za 15-20 minuta, savetovanje za 30 minuta, na sastavljanje tužbe utroše u proseku 1,5 časova, a na sastavljanje žalbe oko sat vremena.

Evaluacija rada

Pravilima rada Klinike predviđena je dvostruka evaluacija rada studentkinja/nata: evaluacija koju vrše studenatkinje/ti, profesori i advokati i evaluaciju koju vrše klijentkinje.

Razmatranje kvaliteta rada i angažovanja studenata/kinja obavlja se neposredno posle pružene pravne pomoći i odlaska klijentkinje. Sastoji se u grupnom radu i razmatranju niza pitanja, pored ostalog, kako se studentkinja/student koji je „vodio slučaj“ osećao u ulozi advokata; da li je bilo teškoća; u čemu su se one sastojale; kako je uspostavljena komunikacija; da li je zadovoljna/zadovoljan načinom uspostavljanja komunikacije ili ima primedbi i sl. Ostali učesnici, studenti iz grupe, odgovori nastavnik i advokat, iznose svoje utiske, pohvale i primedbe. Na taj način se kod studentkinja/studenata razvija sposobnost analitičkog i kritičkog mišljenja.

Kvalitet pruženih usluga klijentkinjama prati se pregledom anketnog lista koji klijentkinje popunjavaju posle pružene besplatne pravne pomoći. Sadržina anketnih listova pokazuje da su klijentkinje veoma zadovoljne pruženim

uslugama i postupanjem na pravnoj klinici. Sve klijentkinje su odgovorile da su im prostorije Pravne klinike bile pogodne za posete, da nisu imale teškoća oko zakazivanja sastanka na Pravnoj klinici, da su odgovorne osobe na Klinici pregledale njihova dokumenta, da su dobile potrebne informacije i odgovarajući pravni savet, da su zadovoljne profesionalnim odnosom osoblja Pravne klinike i da bi ponovo koristili usluge Pravne klinike ako bi imale neki pravni problem. Veoma je zadovoljno kvalitetom rada studentkinja/studenata na Klinici oko 90% klijentkinja, a oko 10% njih zadovoljno je radom studentkinja/studenata. Nijedna klijentkinja nije se izjasnila da je nezadovoljna ili veoma nezadovoljna radom studentkinja/ta. Dolazak na Pravnu kliniku ispunio je očekivanja većine klijentkinja: 70% klijentkinja je odgovorilo da su sva njihova očekivanja u potpunosti ispunjena, dok se 25% klijentkinja izjasnilo da je dolazak na Kliniku ispunio njihova očekivanja. Jedan broj klijentkinja napisao je svoje komentare na rad Klinike, pri čemu je većina komentara bila veoma pozitivna, kao na primer: „Zadovoljna sam radom studenata i profesionalnim osobljem Pravne klinike“, ili „Zahvaljujem se Pravnoj klinici i svim studentima na pruženoj pomoći i ljubaznosti“.

Zaključna razmatranja

Glavno pitanje obrazovanja u 19. veku i početkom 20. veka bilo je: da li postojeće strukture i sadržaji obrazovanja treba da postanu dostupni ženama? U 19. veku vodile su se rasprave o tome da li je ženskom umu i telu po „prirodi“ dato da se posveti intelektualnom radu. Za šezdesete godine dvadesetog veka „problem“ je bilo obrazovanje „straćeno“ na žene koje se udaju, imaju porodicu i potpuno se povlače iz intelektualnog života. Ta pitanja obrazovanja žena na Zapadu, i neka druga na Istoku, sasvim kontekstualno različita, ali u krajnjoj konsekvenci porazna po status žena u društvu, ostala su u sferi započetih rasprava. Umesto da se o njima govori, ona su ostavljena van uticaja društvenog razvoja, jer su zapravo, u svom mogućem razrešenju, krila srž politike i društvene moći.

Zašto se žene nakon udaje odriču svojih karijera, zašto je i među neudatim, odnosno onima bez dece, tako malo onih koje su u prvim redovima intelektualnog života, zašto se nalaze na donjoj lestvici institucionalne hijerarhije u obrazovanju, na kojim su pozicijama u elitnim obrazovnim i naučnim ustanovama – pitanja su koja se postavljaju jedino kada ih kažu žene i kada počnu da traže odgovore. Između dva pokreta žena i sa višedecenijskom borbom za

ženska prava i protiv diskriminacije žena, u pravnom i institucionalnom smislu stvari se pomeraju i dobijaju posve drugo mesto i značaj. Taj put je put od retorike do realnosti.

U savremenim društvima, posebno u onim tranzicionim, kakvo je naše, univerzitetu se nameće obaveza da načinom rada i sadržajem koji nudi i proizvodi menja društveni kontekst i bude „modelar“ i promoter novih društvenih vrednosti. Jedna od tih vrednosti je rodna ravnopravnost. Modeli integrisanja rodne perspektive i rodne dimenzije u univerzitetsko obrazovanje (rodna senzibilizacija univerzitetskog obrazovanja) mogu biti raznovrsni. Jedan od takvih modela jesu pravne klinike za ženska prava, kao specifičan metod iskustvenog učenja i usvajanja znanja o diskriminaciji žena u svim njenim pojavnim oblicima i društvenim kontekstima.

U odnosu na klasične i tradicionalne obrazovne metode, koji dominiraju u univerzitetskoj nastavi, pravne klinike su alternativnog karaktera, zasnovane na novoj obrazovnoj koncepciji koja je fokusirana na sticanje praktično upotrebljivog znanja. Klinički metodi pravničkog obrazovanja zasnovani su na potpuno različitoj obrazovnoj strategiji u odnosu na proces klasičnog pravničkog obrazovanja, koji se odvija po principu „od teorije ka praksi“. Klinički obrazovni metodi imaju, međutim, suprotan smer. Rešavajući konkretne pravne probleme žena u privatnoj i javnoj sferi, studentkinje/studenti uviđaju koja su im teorijska znanja potrebna, za njima sami tragaju i praktično ih primenjuju. Suočeni sa autentičnim životnim pričama i problemima žena, studentkinje/studenti na najbolji način razumeju realne probleme sa kojima se žene suočavaju i svu raznovrsnost posrednih i neposrednih oblika njihove diskriminacije.

Literatura

Armatta, J. (1998) Reflection on a Legal Strategy for Addressing Domestic Violence. *Temida*, 1, str. 27-28.

Байков, А. Что подразумевать под клиническими методами преподавания права, objavljen na sajtu: <http://www.lawclinic.ru>, pristupljeno 07. 09. 2008.

Dalton, C. (1955) Where We Stand: Observations on the Situation of Feminist legal Thought, in: Francis E. Olsen,(ur) *Feminist Legal Theory I: Foundations and Outlooks*. New York: New York Press, str. 78.

Ignjatović T. (2002) *Razumevanje nasilja prema ženama, istraživanja, programi delovanja i uloga institucija*. Beograd: Autonomni ženski centar.

Lazić, M. (2003) Razvoj i funkcije pravnih klinika u: M. Lazić (ur.) *Praktično obrazovanje pravnika*, Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta, str.3-7.

Lukić, M. (2003) *Kriminološka analiza nasilja u porodici*, neobjavljena magistarska teza, Niš: Pravni fakultet u Nišu.

Lukić, M., Jovanović S. (2001) *Drugo je porodica*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Konstantinović-Vilić S. (1999) *Pravna zaštita od nasilja*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.

Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2003) *Kriminologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.

Konstantinović Vilić, S., Petrušić, N. (2004) *Krivično delo nasilja u porodici – pravna praksa u Republici Srbiji*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju.

Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N., Žunić, N. (2007) Ženske/rodne studije – integracija u nastavni plan i program osnovnih pravnih studija u: *Pravne studije roda*, Zbirka radova, Niš: Pravni fakultet.

Nikolić, Ristanović, V. (1984) *Uticao žrtve na pojavu kriminaliteta*. Beograd: IRO „Svetozar Marković“.

Novi društveni ugovor između žena i muškaraca: uloga obrazovanja, Savet Evrope, Strazbur, 2002. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, Oblast IV – Obrazovanje, - Nalazi i preporuke Radne grupe – <http://www.gc.vladars.net>, pristupljeno 17. 10. 2007.

Mršević, Z. (2002) *Standardi i mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u demokratskim zemljama*. Beograd: OSCE – Organizacija za bezbednost i saradnju, Misija OEBS pri Saveznoj Republici Jugoslaviji.

Papić, Ž. (1989) *Sociologija i feminizam*. Beograd: IICSSO.

Nevena Petrušić, Slobodanka Konstantinović-Vilić, Natalija Žunić

Petrušić, N., *Istraživanju mogućnosti i kapaciteta pravnih klinika za uključivanje u institucionalni sistem besplatne pravne pomoći*, *International Conference „Creating an effective and sustainable free legal aid system in Serbia“*, 28-29 June 2007, Belgrade.

Petrušić, N. (2003) Obeležja kliničkih metoda pravničkog obrazovanja u: *M. Lazić (ur.) Praktično obrazovanje pravnika*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu, str. 14-19.

N. Petrušić (2007) *Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju

Recommendation 1281 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on gender equality in education. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http%3A%2F%2Fassembly.coe.int%2Fdocuments%2Fadoptedtext%2Fta95%2Ferec1281.htm>, pristupljeno 01. 19. 2008).

Recommendation of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education adopted by the Committee of Ministers on 10 October 2007 and its explanatory memorandum, [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02.gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02.gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp), pristupljeno 07. 10. 2008

SIGMA the Netherlands Women's Studies Report by Willy Jansen and Jose van Alst. Centre of Women's Studies of Antwerp, Belgium, <http://www.uia.ac.be/women/sigma/nl.html>.

Srna, J., Tenjović, L., (2006) Mitovi o nasilju kod stručnjaka u pravosuđu, *Temida*, 4, str. 35- 42.

Universal Declaration on Democracy, Cairo, 16 September 1997. <http://www.ipu.org/cnl-e/161-dem.htm>, pristupljeno 07. 10. 2008

W. F. Warde (George Novack), John Dewey's Theories of Education, *International Socialist Review*, Vol. 21, No. 1, Winter 1960, <http://www.marxists.org/archive/novack/works/1960/x03.htm>, pristupljeno 07. 09. 2008

World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action. UNESCO, Paris, 1998. http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm, pristupljeno 07. 09. 2008

NEVENA PETRUŠIĆ
SLOBODANKA KONSTANTINOVIĆ-VILIĆ
NATALIJA ŽUNIĆ

Legal clinic – gender sensitive method for law students

In this paper, the authors discuss models of integrating gender issues, gender perspective and some gender aspects into the university education. In that context, the authors particularly focus on the concept of clinical legal education in legal clinics offering a specific practical model of teaching gender studies. Legal clinics provide for an innovative approach to gender education of prospective legal professional. The teaching method used in these legal clinics is aimed at raising students' awareness of gender issues and common gender-related biases. In the recent period, the Legal Clinic at the Law Faculty in Niš has achieved excellent results in the Clinical legal education program on the women's rights protection, which clearly proves that legal clinics have good prospects in general legal education.

Keywords: gender education, women discrimination, women's rights, clinical legal education.